

“ स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील जनआंदोलनात स्त्रियांचा सहभाग –
संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या विशेष संदर्भात इ.स.1946–1960 ”

संतोष केशव खडसे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख , के.बी.पी.कॉलेज इस्लामपूर.

गोषवारा:

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये झालेल्या जनआंदोलनामधील एक महत्वपूर्ण जनआंदोलन म्हणजे “ संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ ” होय. इ.स.१९४८ ते १९६० या कालवधीमध्ये मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र या एकभाषीक घटक राज्याच्या निर्मितीसाठी महाराष्ट्रातील जनतेने ज्या चिकाटीने व धैर्याने लढा दिला तो अविद्यतीय आहे. १०६ हुतात्मांच्या रक्ताच्या थेंबातून १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्यरूपी वटवृक्षाचा अंकूर फुटला. या चळवळीमध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांनी सहभाग घेतला होता.

key words: संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ, जनआंदोलन, स्त्रिया, भाषावार प्रांतरचना,

प्रस्तावना

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये झालेल्या जनआंदोलनामधील एक महत्वपूर्ण जनआंदोलन म्हणजे “ संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ ” होय. इ.स.१९४८ ते १९६० या कालवधीमध्ये मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र या एकभाषीक घटक राज्याच्या निर्मितीसाठी महाराष्ट्रातील जनतेने ज्या चिकाटीने व धैर्याने लढा दिला तो अविद्यतीय आहे. १०६ हुतात्मांच्या रक्ताच्या थेंबातून १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्यरूपी वटवृक्षाचा अंकूर फुटला. या चळवळीमध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांनी सहभाग घेतला होता. संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीसाठी स्त्रियांनी दिलेले योगदान अभ्यासणे आवश्यक वाटल्याने सदर शोध निबंधाचे प्रयोजन केले आहे.

1. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ – पार्श्वभूमी:

भारतातील सर्व मराठी भाषिक प्रदेशांचे एकत्रीकरण करून महाराष्ट्र निर्माण करण्यात यावा यामध्ये मुंबई प्रांत, मध्यप्रदेश, हैद्राबाद मधील सलग मराठी भाषिक प्रदेश व गोमंतक यांचा समावेश असावा. या उद्देशाने २८ जुलै १९४६ रोजी मुंबईत महाराष्ट्र एकीकरण परिषद भरविण्यात आली. त्यात संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेची स्थापना करण्यात आली. इ.स.१९५५ पर्यंत परिषदेने आंदोलनाचे नेतृत्व केले. महाराष्ट्रातच नव्हे तर संपूर्ण देशभर विशेषतः आंध्रप्रदेशात भाषावार प्रांतरचनेची मागणी जोर धरू लागली होती. त्यावर विचार करण्यासाठी सरकारने फाजल अली यांच्या अध्यक्षतेखाली २६ डिसेंबर १९५३ रोजी राज्य पुनर्रचना आयोगाची स्थापना केली. या आयोगाने मराठी भाषिकांची घोर निराशा केली. गुजराती आणि मराठी भाषिक प्रदेशाची मोट बांधून सुचविलेल्या नव्या मुंबई राज्याचा मराठी भाषिकांनी निषेध केला. संयुक्त महाराष्ट्राच्या व्यापक आंदोलनासाठी ६ फेब्रुवारी १९५६ रोजी पुण्यात संयुक्त महाराष्ट्र समितीची स्थापना करण्यात आली. समितीच्या नेतृत्वाखाली आंदोलनाची धार तीव्र झाली. मोरारजी देसाई शासनाने ३१ हजार ६२ लोकांना अटक केली, १६,४४५ लोकांवर खटले भरून त्यापैकी १६,४१६ लोकांना कैद झाली. मुंबई शहरासह संपूर्ण महाराष्ट्रात दंगली उसळल्या त्यात ५३७ वेळा गोळीबार करण्यात आला. त्यात एकूण १०६ लोकांना हौतात्म आले. अशा प्रकारच्या या रक्तरंजीत घडामोडीतून १ नोव्हेंबर १९५६ रोजी द्वैभाषिक मुंबई राज्य अस्तित्वात आले. यशवंतराव चव्हाण मुख्यमंत्री झाले. त्यांनी केंद्रीय काँग्रेस नेत्यांना हळुहळू पटवून दिले की, महाराष्ट्र आणि

गुजरात हे दोन प्रांत वेगळे केल्याशिवाय महाराष्ट्रात काँग्रेस पक्ष टिकून राहणे शक्य नाही. विचारांती ही गोष्ट केंद्रीय नेत्यांना पटली व महाराष्ट्र आणि गुजरात या दोन स्वतंत्र राज्यांची निर्मिती करण्यात येऊन 9 मे 1946 रोजी मुंबई राजधानी असलेल्या महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली.

2. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील स्त्रियांचा सहभाग :

“या लढ्याचे ठळकपणे तीन मार्ग होते १) सभा व परिषदा भरवून लोकजागृती करणे व लोकमत बनविणे २) मोर्चे काढून व घोषणा देऊन सरकारपर्यंत आवाज पोहचविणे ३) सत्याग्रह करणे. या तीनही प्रकारच्या कार्यक्रमात स्त्रिया पुरुषांच्या खांद्याला खांछा लावून उभ्या राहिल्या प्रसंगी त्यांनी फक्त महिलांच्याच परिषदा भविल्या, महिलांचेच मोर्चे काढले व महिलांचे सत्याग्रह केले”(9)

संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीसाठी स्त्रियांनी मुंबई, पुणे, ठाणे, नागपूर अशा विविध ठिकाणी महिलांच्या परिषदा घेतल्या, मेळावे आयोजित केले व लढ्यासाठी स्त्रीशक्ती संघटीत केली. या चळवळीतील काही प्रमुख स्त्रियांची माहिती येथे घेता येईल.

1) सुमती गोरे:-

मुंबई मधील स्त्रियांना संघटीत करण्यात सुमती गोरे यांची भूमिका फार मोलाची होती. मुंबईत स्त्रियांनी भरविलेल्या, संयुक्त महाराष्ट्र महिला परिषदेच्या अध्यक्षपदी त्यांची निवड झाली होती. या परिषदेमध्ये सुमारे पंधरा हजार स्त्रियांनी सहभाग घेतला होता. चारुशिला गुप्ते, शैला पेंडसे, कमल भोर, तारा रेड्डी, इंदू साक्रीकर, कमल भागवत या स्त्रिया या परिषदेच्या आयोजनात केंद्रस्थानी होत्या. मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीचा जोरदार पुरस्कार या स्त्रियांनी केला. “संयुक्त महाराष्ट्र एकच ध्यास ! बाकी सर्व प्रश्न खल्लास !” (2) ही नविनच घोषणा स्त्रियांनी दिला.

2) प्रमिला ओक:-

संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीसाठी स्थापन झालेल्या “ संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेच्या ” पहिल्या कार्यकारी मंडळाच्या सहकार्यवाह म्हणून श्रीमती प्रमिला ओक यांनी कार्य केले. लढ्यासाठी स्त्रियांना जागृत करण्याचे कार्य त्यांनी केले. मोर्चे आंदोलने यामध्ये सहभाग घेतला.

3) सुंदराबाई भोपटकर :-

सुंदराबाई भोपटकर या महाराष्ट्र प्रांतिक हिंदू महिला सभेच्या अध्यक्षा होत्या. राज्यपुनर्रचना आयोगाच्या मुंबई व गुजरात प्रदेशाच्या एकीकरणातून साकरणा-या मुंबई राज्याचा त्यांनी पत्रक काढून निषेध नोंदविला.

4) गंगूताई पटवर्धन:-

गंगूताई पटवर्धन यांनी आपल्या नेतृत्वाने पुण्यातील महिलांना संघटीत केले. त्यांच्या अध्यक्षतेखाली पुण्यात 99 मार्च 1946 रोजी स्त्रियांनी संयुक्त महाराष्ट्र महिला परिषद भरविली. जास्तीत जास्त महिलांनी संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनात सहभाग घ्यावा असे आवाहन करण्यात आले. मुंबई गोळीबाराचा निषेध करून, हुतात्मा निधी जमा करण्याचे स्त्रियांनी ठरविले.

5) गोदावरी परुळेकर:-

ठाणे जिल्हातील उंबरगाव, डहाणू, पालघर, जव्हार या भागातील वारली आदिवासींमध्ये अस्मितेचा नवा श्वास फुंकून त्यांना लढ्यासाठी उभे करून, माणूस म्हणून स्वतःचे हक्क मिळविण्यासाठी सिध्द करणा-या गोदावरी परुळेकर यांनी संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतही महत्वाचे योगदान दिले आहे. त्यांनी संघटीत केलेल्या या आदिवासी जनशक्तीचा उपयोग संयुक्त महाराष्ट्र लढा प्रभावी होण्यासाठी झाला. “1943 साली ठाणे जिल्ह्यातील संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेची तयारी करण्यासाठी बोलविलेल्या बैठकीत, परिषदेला हजारो आदिवासी उपस्थित राहतील ही घोषणा मी करताच सारा नूर बदलला.” (3) 29 डिसेंबर 1946 रोजी मुंबईतील महिलांनी गोदावरी परुळेकर यांच्या अध्यक्षतेखाली दादर येथे द्विभाषिक राज्य विरोधी भरविली. अनुताई लिमये, शिरीष पै, चारुशिला गुप्ते, शांता गोखले इ. स्त्रिया या परिषदेमध्ये सहभागी झाल्या होत्या.

6) पार्वतीबाई भोर :

कम्युनिस्ट पक्षाच्या कार्यकर्त्या पार्वतीबाई भोर यांनीही संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत कृतीशील सहभाग घेतला. 1948 वे कलम लावल्यानंतर उद्भवलेल्या परिस्थितीत त्यांनी समर्थपणे मोर्चाचे नेतृत्व केले लढ्यासाठी निधी उभारण्याचे महत्वाचे कामही त्यांनी केले. त्या म्हणतात “जया पाटलाच्या आईने पाटल्या, यमुना मोकाशीने

पैसे दिले. मी स्वतःच मंगळसुत्र साहेब असतानाच देऊन टाकले होते”(४) त्यांनी वैयक्तीक सत्याक्रहातही सहभाग घेतला. “ कोर्ट सकाळी ११ ला भरलं मला बारा दिवसाची सजा झाली”(५) त्यांनी महिलांचे मोर्चेही काढले. मोर्चात स्त्रिया नाहक मरणार नाहीत याची काळजी मी घेत होत. तेवढ्यात पोलीस आले ते संगिनी रोखून. मी हात उंच करून पोलीसांना सामोरे गेले. त्यांनी गोळीबार केला नाही.”(६) महिलांच्या एका मोर्चात टिअर गॅस फोडला असताना त्या जखमी झाल्या होत्या. “१०५ मार्गस मेली त्यात माझा नंबर लागण्याची वेळ आली होती. गॅसच्या खुणा आजही दोन्ही दंडावर आहेत. लढयाची पावती.”(७)

7) अहिल्या रांगणेकर :

प्रसिध्द कामगार नेत्या अहिल्या रांगणेकर यांचा कामगार चळवळीप्रमाणेच महाराष्ट्र चळवळीतही सक्रीय सहभाग होता. त्यांच्यामागे फार मोठया प्रमाणात कामगार स्त्रिया होत्या. या संघटीत कामगार स्त्रीशक्तीचा अचुक उपयोग त्यांनी संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीमध्ये करून घेतला. स्त्रीयांना संघटीत करणे, मोर्चा काढणे, धरणे धरणे व प्रसंगी तुरुंगवास भोगणे हे सर्वच कार्य अहिल्या रांगणेकर यांनी मोठया धैर्याने केले.

8) मृणाल गोरे:

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील एक तरुण तडफदार स्त्री म्हणजे मृणाल गोरे होय. त्यांच्या वक्तृत्व आणि संघटन कौशल्यामुळे स्त्रीयांनी फारमोठया प्रमाणात संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत सहभाग घेतला.

9) साळुबाई :

“डॉन मिलमध्ये काम करणारी साळुबाई ही कम्युनिस्ट पक्षाची पुर्णवेळ कार्यकर्ती होती. तिनेही संयुक्त महाराष्ट्र लढयात सहभाग घेतला.”(८)

10) बनाताई तेलीण:

“ सुपारी बागची बनाताई तेलीण ही स्त्री गिरणीत काम करून पुढारीपण करी.” (९) बनाताईने देखिल संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीमध्ये स्त्रीयांना संघटीत करण्याचे व आंदोलनाचे नेतृत्व करण्याचे कार्य केले.

स्त्रियांचे हौतास्य :

“संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीमध्ये हुतात्मा झालेल्या हुतात्म्याची नामावली प्लोरा फाऊंटन येथील हुतात्मा स्मारकावर देण्यात आलेली आहेत.”(१०) त्यामध्ये दोन स्त्रीयांची नावे आढळतात. एक म्हणजे ठमाबाई विठ्ठल सुर्यभान या होय, पोलिसांच्या बेजबाबदारपणामुळे मोर्चाला हिंसक वळण लागले होते. १८ आणि १९ जानेवारी १९५६ रोजी पोलीसांनी केलेल्या गोळीबारात अनेकजण मृत्युमुखीले होते. कळाचौकी तसेच इतर ठिकाणी ठार झालेल्या २२ माणसांची नावे सरला कारखानिस यांनी दिलेली आहेत. त्यामध्ये ठमाबाई विठ्ठल सुर्यभान यांचे नाव आहे. तसेच हौतास्य पत्करणारी दुसरी स्त्री म्हणजे निपाणी येथील कमलाबाई मोहिते ही होये “१९ जानेवारी १९५६ रोजी निपाणी येथे पोलीसांनी घराघरात घुसून लहान मुलांना मारहाण केली. तेवहा ब-याच स्त्रिया रस्त्यावर उतरल्या तेव्हा पोलीसांनी केलेल्या गोळीबारात कमलाबाई माहिते (मोरे) जागच्या जागी ठार झाल्या”(११) केवळ लढयात सहभाग घेण्यातच नव्हेतर हौतास्य पत्करण्यातही स्त्रीया मागे नाहीत. हेच या दोन स्त्रीयांनी दाखवून दिले.

स्त्रियां आणि बालकांवरील अत्याचार :

संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलन दडपून टाकण्यासाठी पोलीसांनी मोठयाप्रमाणात अत्याचार केले व त्यांत स्त्रिया आणि बालके बळी पडली. गोळीबारामध्ये ठमाबाई विठ्ठल सुर्यभान, कमलाबाई मोहिते या स्त्रिया ठार झाल्या. पोलीसांच्या अत्याचारामुळे अनेक जणीच्या नशीबी वैधव्य आले. अनेक स्त्रिया अश्रुधुरांच्या नळकांड्यामुळे होरपोळून निघाल्या. अनेक छोटी-छोटी निर्दोष बालके गुदमरली. दि.१८जानेवारी १९५६ रोजी परळ भागात पोलीसांनी घरांवर अश्रुधुरांचा मारा केला. “गंगाबाई मसूरकर हिचे दिड महिन्याचे मुल गुदमरु लागले, सुंदराबाई देवलोके बेशुध्द होऊन पडल्या भागीरथी फाटक हिचे १५ दिवसांचे मुल गुदमरले. चाळीतील सर्व स्त्रिया तान्ही मुले घेऊन खाली उतरल्या, रस्त्यावर आल्या व पोलीसांना सामो-या गेल्या. पोलीस अधिका-यांना त्यांनी सांगितले, आम्हाला खाली रस्त्यावर गोळया घाला. संयुक्त महाराष्ट्रासाठी आम्ही मरायला तयार आहोत. परंतू आम्ही तुम्हांला घरात आम्हाला गुदमरुन मारु देणार नाहीत. तेव्हा अश्रुधुरांचा मारा थांबविण्यात आला.”(१२) स्त्रियांनी पोलीसी अत्याचारांना धैर्याने प्रतिकार केला. “गंभीर स्वरुपाच्या जखमा झालेल्या भगिनी १५ वर आहेत. तर तीन महिन्याचे अर्भकेही पोलीसी अत्याचाराच्यात थैमानातुन सुटली नाहीत.”(१३)

निष्कर्ष:

इतिहासामध्ये नेहमीच स्त्रियांच्या सहभागाकडे दुर्लक्ष केले जाते किंवा फार तर त्याचा ओझरता उल्लेख केला जातो. त्यामुळे कोणत्याही चळवळीतील स्त्रियांच्या सहभागाविषयी परिपूर्ण माहिती उपलब्ध होण्यास अडचणी निर्माण होतात. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ देखील त्यास अपवाद नाही. या आंदोलनात स्त्रियांनी सर्वच आघाड्यावर महत्वपूर्ण भूमिका बजावली. त्यांनी महिलांच्या स्वतंत्र परिषदा घेतल्या, मोर्चे काढले, सत्याग्रह केले. वर उल्लेख केलेल्या स्त्रियां या वाणगीदाखल आहेत. असंख्य ज्ञात आणि त्यापेक्ष जास्त अज्ञात स्त्रियांनी या चळवळीच्या यशस्वीतेसाठी लढा दिला. शैला पेंडसे, अंबीकाबाई दांडेकर, जान्हवी थत्ते, ताराबाई शिंदे, सरला तावडे, ताराबाई सिध्द, गोपिका काळ, निर्मला डोळे, सावित्रीबाई यादव, गिरीजा गोरे, शांताबाई गोखले अशा अनेक स्त्रियांनी या चळवळीत सहभाग घेतला.

संदर्भ (तळटीपा):

१. गवाणकर रोहिणी, मराठी स्त्रीशक्तीचे राजकारणी रूप, पीपल्स बुक हाऊस, पुणे. पृष्ठ २३१
२. पूर्वोक्त- पृष्ठ २३२
३. परुळेकर गोदावरी, जेव्हा माणूस जागा होतो, मौज प्रकाशन, १९७८ पृष्ठ १३८
४. भोर पार्वतीबाई, एका रणरगिणीची हकीकत, लोकवाडू मय गृह, १९७७ पृष्ठ ११३
५. पूर्वोक्त-पृष्ठ ११५
६. पूर्वोक्त-पृष्ठ ११७
७. पूर्वोक्त-पृष्ठ ११७
८. पूर्वोक्त-पृष्ठ ११८
९. पूर्वोक्त-पृष्ठ ११७
१०. फडके य.दि., विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड सातवा, मौज प्रकाशन, मुंबई, २००७ पृष्ठ २४६
११. फडके य.दि., विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड सातवा, मौज प्रकाशन, मुंबई, २००७ पृष्ठ २१५
१२. कारखानीस सरला, संयुक्त महाराष्ट्राच्या हुतात्म्यांची कहानी, १९५६ पृष्ठ १५
१३. फडके य.दि., विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड सातवा, मौज प्रकाशन, मुंबई, २००७ पृष्ठ २१४

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. डांगे उषा: पण ऐकतय कोण? इंडियन इन्टियुट ऑफ सोशॅलिस्ट स्टडीज, मुंबई १९७०
२. भोर पार्वतीबाई - एका रणरगिणीची हकीकत, लोकवाडूमय गृह प्रा.लि., १९७७
३. परुळेकर गोदावरी - जेव्हा माणूस जागा होतो., मौज प्रकाशन गृह, मुंबई १९७८
४. पेंडसे लालजी - महाराष्ट्राचे महामंथन, साहित्य सहकार संघ प्रकाशन, मुंबई, १९६५
५. गवाणकर रोहिणी - मराठी स्त्रीशक्तीचे राजकारणी रूप, पिपल्स बुक हाऊस, पुणे
६. कुंटे भ.ग. (संपा) - स्वातंत्र सैनिक चरित्रकोष महाराष्ट्र विभाग, खंड १,२,३
७. कटक प्रेमा- सत्याग्रही महाराष्ट्र, सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाला, पुणे.